

Бранко С. Летић
Филозофски факултет
Источно Сарајево
vucilovac@hotmail.com

КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ СРБА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ КЊИЖЕВНОЈ БАШТИНИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

***Резиме:** Културни идентитет Срба у средњовековној књижевној баштини Босне и Херцеговине прати се на тематским сегментима: Баштина и преци, Хришћански православни корени, Немањихка традиција, Надгробни путокази, Писани облици. На тај начин се најбоље може сагледати његов историјски развој према ширим цивилизацијским утицајима и локалним историјским условима.*

***Кључне речи:** баштина, традиција, идентитет, језик (црквенословенски, народни), писмо (црквена ћирилица, службена ћирилица, народна ћирилица).*

1. Баштина и преци

Баштина, једна од тема овог скупа („Развој културног идентитета и заштита културне баштине Републике Српске“), обухвата најшире схваћена материјална и духовна добра која смо у разним облицима *башти*ли од својих предака у заједничкој нам *башти*. Та *башта* подразумева простор који је у појединим периодима и регијама називан Хумом, Захумљем, Травунијом, Херцеговином, Босном, а који данас покрива назив Босна и Херцеговина. О том оквиру и идентитету „баште“ сагласни су сви тумачи културне баштине. Међутим, недоумице настају кад се поведе реч о *прецима*, корену подељених народа чије садашње *неразумевање* није настало због њихових различитих језика, попут вавилонског *пометенија*, него због различитих ставова о истом културном наслеђу, на истом језику и писму. У прошлости је акценат често био баш на гло-

балном, заједничком идентитету: прво *пансловенском*, кад је пред туђинским, пангерманским и панроманским, „Ave Maria“ и „Pater Noster“ требало, по Тириловом и Методијевом учењу, сачувати своје „Богородице Дјево“ и „Оче наш“; потом *словинском*, барокном и романтичарском, када је у јужнословенским и босанским оквирима требало потврдити и очувати свој угрожени идентитет. Зато је Иван (Џиво) Гундулић (1589–1638) певао о моћном словенском дубу, храсту богатом гранама и огранцима сродних народа, који може да одоли свакој „сили од вихара“, захваљујући заједничком корењу, али га обори и „лагани повјетарац“ кад се у њему заметне „малахни црв“ неслоге. По Гундулићевим матрицама певао је у 19. веку, у време романтичарског националног препорода, и босански фрањевац Маријан Шуњић (поема „Родословна Словјенкиња вила“), о једном корењу „пању“, свих јужнословенских народа:

Црногорци, Срби, Херцеговци

Па Бошњаци, Славонци, Словенци

Сви су нове с новим презименом

Старог пања гране и младице.¹

Свест о истом „корењу“ имали су у турском периоду и исламизирани сународници: „отац један, једна мати“ – подсећали су браћу у „старој вери“ и призивали да им се прикључе, „приђите нам ви на виру“, како би избегли сурову судбину: „јер ћемо се паски клати?“ („Позив на вјеру“).² Временом се та идеја о „заједничком корењу“ свих народа у Босни и Херцеговини преобразила у идеју о корењу једног народа и бастардним сународницима, што је узрочило бројне расправе о аутохтоности и праву на баштину сваког народа (Тутњевић, 2012: 129).³ Исконструисана је „вертикала“ само једног народа, тобоже од *посебног* корена – „богумилског“, односно „јеретичке босанске цркве“ – који је са потоњим исламом обликовао идентитет данашњих Бошњака, „јединих“ наследника универзалне културне баштине. Заборавља се при том да је у периоду од 10. до 12. века код Јужних Словена „била формирана *једна скоро национална религија, која је представљала мешавину старих паганских елемената, источњачких јереси и византијске ортодоксије*“ (Марковић, 2002: 111–112). Чак је и папин став био, без обзира на регионалне поделе и различите језике у служби, да је

¹ *Bosanski prijatelj*, IV, Sisak 1870.

² У време Кандијског рата певао је Мухамед Хеваи Ускуфи (1601/02–1650/51): „Отац један, једна мати./ Прво би нам ваља знати! / Јер ћемо се паски клати? /Ход те нами ви на виру!“ (Наметак, 1981: 122).

³ „У потрази за сопственим коријенима сви су спуштали своје сонде идентитета до тог заједничког великог и разгранатог коријена настојећи да га у што већој мјери идентификују као почетак и основу свог националног стабла, при чему је разумљиво да су се различите националне заједнице неријетко хватале за исте дијелове тог коријена“ (Тутњевић, 2012: 129).

„*све то једна црква*“ (Исто). Ради истицања своје посебности, различитости од браће друге вере, игнорисане су и потоње чињенице о „заједничкој судбини“: на пример, да су због „прискрбних времена“ – „јакоче нест језику казати можно таково зло и озлобљеније“ – баш припадници *православне* вере најмасовније прелазили на ислам. На једној црквеној књизи забележио је презвитер Вук 1517. у Сарајеву („в мјесте Врхбосњу, рекомем Сарајеву“): „*Тогда бо в тије дни, в тое земљи бјеше великое умножение агарјанских чед а православније вери христијанских в тожде земљи умаление иако не обрести се ничтоже*“ (Вукићевић, 1901: 310). Очигледно, требало је таквим тумачењем „посећи“ један корен „старог пања“ и искључити његов изданак из заједничке баштине. У том циљу преименовани су ранији општи „словински“ језик („језик пука словинскога“, Дивковић) у локални „босански“, стара заједничка ћирилица („српска слова“, Дивковић) у специфичну „босанчицу“ а целокупно средњовековно писано наслеђе у „босанско“.

2. Хришћански православни корени

За разлику од још увек конфузног тумачења богумилства, за сада више на претпоставкама и противречним аналогијама него на научним чињеницама,⁴ и то као појаве тек од 12. века, када је Немања прогнао неку јерес из Србије, хришћанска традиција, и то источне – грчке и византијске провенијенције, може се документовано пратити у више историјских слојева: у раном хришћанском периоду, још пре Миланског едикта, на мозаицима у долини Требишњице; за време византијске доминације, од 6. до 8. века, дуж Јадранског залеђа све до севера Италије, доказ „православне крстионице“ у базиликама до Равене (Симић, 2000: 12–14, 32); у периоду „народне цркве“ за владавине жупана, претходника Немањића, од 10. до 12. века; у периоду Немањића, владара „Србљем, Поморју и Захумљу“, како стоји у њиховим повелјама (Маринковић, 1996: 52, 54, 61–62), и у постнемањићком периоду у знаку светосавске традиције, итд. За рани период потврде су мозаичке представе великог крста у трпезарији храма у Панику, и три крста на рукаву Орфеја, праслике Доброг пастира (Чремошник, 1976; Симић, 2000: 16-18). На храмовима из 10. и 11. века трагови

⁴ Уп. универзитетски уџбеник: Dr Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogumila*, Tuzla 1999.

су „грчке архитектуре“ и натписа „грчким алфабетом“ на остацима фресака, што су карактеристике источне цркве у Јадранском залеђу (Симић, 2000: 165). У том знаку су и „преднемањићке“ задужбине у Хумској области (нпр. црква у Петровом пољу код Требиња и св. Михаила у Стону, с почетка 11. века), на које ће се наставити немањићка градитељска традиција, задужбине кнеза Мирослава (Марковић, 2002: 130–131) код Благаја (Диздар, 1971: 47) и на Лиму (Маринковић, 1966: 7); потоње светосавске цркве, прво епископија у Стону, да штити териториј Хума од утицаја латинске цркве, затим задужбине Хранића и Косача⁵ у Шћепан-пољу, Стефана Вукчића Косаче у Сопотници, Бијелића и Влаћевића у Видовом пољу, Храбрена – Милорадовића у Житомислићу, и још цела мрежа других храмова, средњовековних и потоњих, широм данашње Босне и Херцеговине, коју у својим радовима научно реконструирају Љ. Шево (2003; 2011), Нина Лојовић-Милинић (2012), Мајна Паријез (2012). Иако су поједини ктитори, из разних разлога, повремено прихватили и другу веру, чињеница је да су своје задужбине градили као припадници Православне цркве, што показују и градитељски и писани трагови. Да је у раној традицији заједничке „народне религије“ и Кулин бан градио своју задужбину сведоче ћирилички ктиторски запис; запис о ктиторској фрески код врата храма (Диздар, 1971: 48); записи о сликаним крстовима (Исто, 49). Да је којим случајем тада био јеретик, противник православља, сигурно не би у својој дворској канцеларији држао православне писаре,⁶ нпр. Десивоја, нити би му дозволио да у његову повељу Дубровчанима унесе хришћански топос у инвокацији (нпр. „У име Отца и Сина и Светог Духа“), нити да апострофира православног светитеља, Светог Јована Крститеља, у датацији повеље по православном рачунању („... месеца августа у двадесет девети дан, *Усековање главе Јована Крститеља*“ / Маринковић, 1996: 6). Није ли га и папа означио „шизматиком“, кад је тражио да са својим поданицима пређе на католицизам? У сваком случају, цео низ је „референци“ које сугеришу закључак о Кулиновој блискости, па и повременој припадности оновременој грчко-православној цркви.

⁵ „Историјски извори дају разлог за претпоставке да се неке од личности могу довести у везу са православном црквом – херцег Стефан Вукчић подигао је више православних цркава и даривао православне монахе на Синају, његов стриц Сандаљ био је китор шћепанпољске православне цркве, саграђене у духу рашке архитектуре Немањића...“ (Шево, 2012: 183).

⁶ У Кулиновом ктиторском запису на цркви код Високог спомиње се писар „крстјанин Радохна“, али крст и хришћанске формуле у запису показују да „крстјане“ не треба схватати као јеретике. Уп. Шево, 2011: 188–189.

3. Традиција Немањића

Велика српска песникиња Десанка Максимовић, историчар по струци, није без покрића певала о немањићким звонима све до Хума. Та веза с Немањићима није била, како би се сада рекло, ни „специфична“ ни „паралелна“ него животна и животворна,⁷ и то „од давнина“. У повељи манастиру Хиландару 1198, Немања каже да је „подигао, обновио и учврстио *палу дедовину*“ и потом јој „додао нове области“, које набраја поименце. Међу „додатим“, именованим, нема Хума, Захумља и Травуније, што значи да је те крајеве подразумевао као „дедовину“ (уп. Марковић, 2002: 89–94). Тиме је или потврдио да су ти крајеви припадали породичној лози бар у претходне три генерације, или је на метафоричан начин означио породичну старину, корене отачаства, дедовину. Потврда томе могу да буду црква Св. Михаила у Стону, у коју је Свети Сава сместио 1219. једну епископију, Немањина повеља Сплићанима из 1191, у којој им је дозволио да тргују по „Хумској земљи сина Растка“ (Маринковић 1966, 9), ктиторске повеље и записи кнеза Мирослава (Исто, 7), титула „Херцега од земље Светог Саве“ Стефана Вукчића Косаче, којом се овенчао 1448. у Милешеву и тиме дао целој покрајини име Херцеговина, те потоња народна традиција о Херцеговини „светог Саве дедовини“. Зато не треба да чуди што је и у тим крајевима, као уосталом и у Србији, српска црква добила изразитији православни карактер: Немања је постао „црквама просветитељ“ и „правоверију (православљу) наставник“ од кога се стара „народна црква“ временом преображавала у светосавску, специфичну српско-православну.

4. Камени путокази

Уз цркве су одувек била и гробља верника, „отачаства“ како стоји записано на стећцима („земља ми је мајка а гроб отачаство“). Ранија тумачења да под надгробницима у облику стећака не почивају православни, одавно су побијена чињеницама: да су слични по облику са саркофазима раних хришћана у катакомбама, али и у задужбинама Немањића; и по положају запад–ис-

⁷ Уп. на овом скупу наслов рада Љ. Зуковића: „Везе са Србијом – ни специјалне, ни паралелне, него животворне и трајне“.

ток; и по експлицитности знака крста у функцији хришћанске инвокације; и по рељефним мотивима са хришћанским симболима (лоза, јелен, стрела, и сл.); и по аналогiji рељефних призора у аркадама на стећцима са призорима на црквеном зидном сликарству (Кајмаковић, 1973: 297–306); и по експлицитним исказима у записима да под стећцима леже попови и њихове удове, потоње монахиње (Марковић, 2002: 298–299; Шево, 2011: 184); и по стећцима ктитора задужбина, Бијелића, Влаћевића, Храбрена-Милорадовића,⁸ итд. Занимљиво је у том погледу сведочење фра Грге Мартића, образованог фрањевца, у документарном путопису у стиховима („Путовање у Дубровник 1882. године“), о траговима некадашњег живота Срба на Пељешцу. У близини Стона запазио је „стародревну камену кућу“, тада самостан „сестара реда Фрањевога“, чији су облици и крстови сведочили „да ту бјеше његда манастире/ колудрица реда источнога/ задужбина српских властелина“ (Мартић, 1990: 241). Око некадашњег манастира лежали су „стећци споменици“, толико запуштени да су изазвали Мартићев критички уздах: док културни народи откопавају вековима затрпану Троју, ми своју прошлост намерно заборављамо. Мартић примећује да су на стећцима уклесани крстови („На њима су крижи уклесани“) и да су „на грчку окренути руку“, тј. запад–исток. За Мартића то су *српски* гробови, на својој баштини:

Не би тудје Срб се укопао,
 Да би њега позлатио жива,
 Али хоће да кости сахрани,
 Гдје му се је старина копала
 Тер и мртав за баштином сеже. (Мартић, 1990: 242)

Није тешко у тим стиховима препознати Мартићево тумачење правне функције стећака, да су и тапије о баштини, као ни његову имплицитну полемику с оним који су оспоравали таквим гробовима, „каурским“ и „грчким“ – како су их у народу још звали, српску православну провенијенцију, кад каже: „Не би тудје Срб се укопао“, тј. да није његова баштина, „тер и мртав за баштином сеже“.

⁸ „Под стећком у цркви светих апостола у Ошанићима сахрањен је војвода Радосав Храбрен, а на најпознатијој од свих некропола са стећцима Радимљи, сахрањен је феудалац Радоје Храбрен. Храбрени Милорадовићи познати су као ктитори православних цркава у Житомислићу“ (Шево, 2011: 185).

5. Књижевна баштина

Настарији црквени и надгробни споменици сведочанство су и о оновременој писаној култури, најпре по епиграфским записима на њима, истоветним по језику и писму. Али они сведоче индиректно и о другим облицима писмености. Један облик била је писменост на црквенословенском језику и писму, негована у српским манастирима и црквама. Она је била одређена монашким обавезама, садржаним у типику, да у скрипторијама преписују неопходне књиге за црквену службу и обавезама презвитера да те књиге тумаче верницима и на њима описмењавају младе у манастирима (Типик Светога Саве). Али то није била сва „српска књижевна традиција“, како су неки волели да је тумаче искључујући из ње секуларну писменост неговану у дворским канцеларијама босанских владара и обласних господара. Постојала је, дакле, и лаичка писменост практичног карактера чији су творци професионални писари, дијаци (Ковачевић-Којић, 1978), који се потписују испод својих преписа на књигама, службеним канцеларијским актима, црквеним и надгробним споменицима. Они су писали у канцеларијама службеном ћирилицом, а на надгробним споменицима „народним“, рустичним словима. И једну и другу ћирилицу називали су повремено „српским писмом“, посебно кад је требало нагласити разлику према истом документу на латинском, нпр. да су „две повеље *латински* а две *српски* златом печачене“ (Monumenta 1864: 107). Тим писмом су се потписивали и дародавци повеља, као Немања и брат му Мирослав на повељи Дубровчанима.

Посебни рустични облик ћирилице био је заступљен на стећцима, што је и разумљиво с обзиром на образовање народних уметника, клесара, и тешкоћу резања слова у камену. Тим писмом штампао је почетком 17. века своја дела у Венецији фра Матија Дивковић, називајући га „српским“. Он је своје књиге хтео да приближи необразованом „пуку словинском“ и језиком и писмом које, како је тврдио његов потоњи сабрат фра Стјепан Маргитић „и пастири знају“ (Георгијевић, 1969: 150). Додајмо још и то да су у појединим документима становници Босне именовани Србима, као у повељи Матије Нинослава (Ћирковић, 1964: 350; Тутњевић, 2012: 41–42), односно истицана српска националност и православна вера појединих становника у Босни још пре њеног пада под Турке (Шево, 2011: 187)⁹.

⁹ „О епископу који је из Босне. Православни је јер је Србин ... јер јесте православан и у православној хиротонији од православног патријарха тог мјеста.“

Све то показује да су у средњовековном Хуму и Босни пре пада под Турке препознатљиви трагови српске традиције, да јој корен сеже дубоко у прошлост баштинећи из ње цивилизацијске и духовне специфичности свог садашњег културног идентитета. Зато је одговор на питање постављено у позиву за овај скуп АНУРС – како очувати своју баштину у данашњим околностима – двојак: један је начин научно идентификовање и штампање српских књижевних споменика са терена данашње Босне и Херцеговине у научним публикацијама, *чуварима историјског памћења*, а други начин правна заштита свих споменика на босанскохерцеговачком терену као баштине заједничке свим „огранцима“ метафоричног „старог пања“.

Литература

Вукићевић 1901: Милан Вукићевић, „Из старих Србуља“, *Гласник Земаљског музеја*, јуни–септембар, Сарајево.

Георгијевић 1969: Креšimir Georgijević, *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Zagreb, МН.

Диздар 1971: Мак Диздар, *Стари босански текстови*, Сарајево, Свјетлост.

Кајмаковић 1973: Здравко Кајмаковић, „Неки иконографски мотиви на stećcima“, у: *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, Zenica.

Ковачевић-Којић 1978: Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево.

Лојовић 2012: Нина Лојовић-Милинић, „Градитељско наслеђе Источне Херцеговине“, *Крајина* 41–42, Бања Лука.

Маринковић 1996: Радмила Маринковић, *Писах и потписах*, Београд, Нолит.

Марковић 2002: Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Београд, Ars Libri.

Мартић 1990: *Izabrana dela fra Grge Martića*, I–III, Sarajevo, Svjetlost.

Миклошић 1864: Franz Miklošič, *Monumenta serbica*, II, Graz.

Наметак 1981: Dr Abdurahman Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo, Svjetlost.

Паријез 2012: Мајна Паријез, „Црква светог Архангела Михаила у Аранђелову код Требиња“, *Крајина* 41–42, Бања Лука.

Симић 2000: Прибислав Симић, *Црквена уметност*, друго допуњено издање, Београд.

Тутњевић 2012: Станиша Тутњевић, „Статус српске књижевности у Босни и Херцеговини“, *Крајина* 41–42, Бања Лука.

Чремошник 1976: Ирма Чремошник, „Римско насеље у Панику код Билеће“, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, Сарајево.

Ћирковић 1964: *Историја средњовековне босанске државе*, Београд.

Шево 2003: Љиљана Шево, *Културна баштина Републике Српске*, Нови Сад, Православна реч.

Шево 2011: Љиљана Шево, „Камени надгробници средњовјековне Босне и Хума“, *Крајина* 41–42, Бања Лука.

Branko S. Letić

L'IDENTITÉ CULTURELLE DE SERBES DANS L'HÉRITAGE DE LA LITTÉRATURE MÉDIÉVALE DE BOSNIE-HERZÉGOVINE

Résumé :

L'identité culturelle de Serbes dans l'héritage de la littérature médiévale de Bosnie-Herzégovine est suivie par des domaines thématiques : L'héritage et les ancêtres ; Les racines chrétiennes orthodoxes ; La tradition de Nemanjići ; Les tombeaux ; Les formes écrites. C'est la meilleure manière de comprendre son développement historique par rapport aux influences extensives de civilisations et aux conditions historiques locales .

Mots-clés : *héritage , tradition, identité, langage (le langage de l'église orthodoxe et le langage populaire), l'alphabet (le cyrillique de l'église orthodoxe, le cyrillique officiel, le cyrillique populaire) .*